

Вадим Арістов

Чи було Ярославу 28 літ у 1016 році? (до ідеї про «Десятинні аннали»)

Складна арифметика

Ярослав Володимирович — той рідкісний і перший руський князь, чий вік спеціально відзначено в джерелах. У статті 1054 р. *Повість временних літ* (далі — *ПВЛ*) розповідає про смерть князя. Хроніст вказує, що Ярослав прожив «усіх літ» 76¹. Під 1016 р. наприкінці оповіді про Любецьку битву і опанування Ярославом Києва міститься ремарка про те, що Ярославу тоді було 28 літ². Таким чином, той самий твір фіксує вік князя напочатку й наприкінці його кар'єри.

Однак ці два записи про вік Ярослава суперечать одне одному. Якщо у 1054 р. князю було 76, то у 1016 р. мало бути 38. Якщо ж, навпаки, йому було 28 станом на 1016 р., то померти він мав у 66.

Де ж сталася помилка і котре зі свідчень правильне? Ця очевидна дилема стала благодатним ґрунтом для здогадів і кон'єктур. Спроби виправити суперечність почали робити вже в Середньовіччі.

Укладач проложного сказання про освячення собору св. Софії у Києві (4 листопада) мав сумнів щодо числа, вказаного у статті *ПВЛ* 1054 р. Переповідаючи літопис у своєму тексті, він процитував останню фразу з некролога Ярославу («живе же всѣхъ . лѣ̄ . ѿ . и . ѿ̄ . ») зі зміною: «и быс всѣхъ лѣтъ Ирѡславль . ѿ̄ . и . ѿ̄»³. Зменшення віку князя до 66 років давало можливість узгодити статті 1016 і 1054 рр., а також зробити Ярослава ровесником хрещення Русі. За цим розрахунком він мав народитися 988 або 989 р.

Аналогічну правку пізніше зробив *Густинський літопис*. У статті 1054 р. вік Ярослава визначено у 66 років⁴. Укладач зберіг «28 літ» у розповіді про перший прихід князя до Києва, хоча й переніс це повідомлення на 1017 р.⁵

1 ПСРЛ 1: 162; ПСРЛ 2: 151.

2 ПСРЛ 1: 142; ПСРЛ 2: 129.

3 Лосева О. В. *Життя руських святих в составе древнерусских Прологов XII — первой трети XV веков*. Москва, 2009, 318.

4 *The Hustyjnja Chronicle*. Compiled with an Introduction by Oleksiy Tolochko (Cambridge, Mass., 2013), 137.

5 *The Hustyjnja Chronicle*, 124.

Кількість літ Ярослава, вказана у статті 1016 р., викликала не менше збентеження і неодноразово провокувала редакторські втручання.

В Іпатіївському списку *ПВЛ* (*Inat.*) «28» ($\bar{k}i$) було перетворено на «18» ($\bar{i}i$): оригінальне «к» стерто, а «і» приписано⁶. Правка в *Inat.* корелює з тотожною зміною тексту у *Софійському Першому літописі* (*Соф1*). Вік Ярослава у 1016 р. цей твір XV ст. оцінив у 18 років⁷. Примітно, що в інших літописах Новгородсько-Софійської групи (*Новгородському Четвертому* (Н4) і *Новгородському Карамзинському* (НК) — у першій вибірці), а також у спорідненому з ними *Тверському*, у відповідному місці стоїть «нормальне» «28». Внесення правки до готового списку *Inat.* є одним зі свідчень його зв'язки з *Соф1*⁸. Саме у *Соф1* вперше замість «28» з'являється «18». Чому новгородський книжник вирішив так екстремально омолодити Ярослава, можна тільки здогадуватись⁹.

Інший спосіб «виправлення» повідомлення 1016 р. демонструє *Лаврентіївський список* (*Лавр.*). Порівняно з рештою списків *ПВЛ*, ремарка про «28 літ» збагачується згадкою Новгорода:

И бы тогда Ярославъ **Новгородъ** лѣтъ . кѣи

Не можна вважати це додаткове читання оригінальним. Навіть найближчий до *Лавр. Трійцький список ПВЛ* (*Тр.*), згідно зі свідченнями Миколи Карамзіна та Романа Тимковського, не містив слова «Новгородъ»¹⁰. Відсутність цього читання у *Тр.* мінімізує вірогідність його походження з протографу *Лавр.-Тр.* Припускати втрату слова «Новгородъ» в усіх, крім *Лавр.*, списках *ПВЛ* немає підстав. Навпаки, додаток «Новгородъ» слід кваліфікувати як індивідуальну рису *Лавр.*

6 У другому головному списку *Іпатіївського літопису* (*ІЛ*), *Хлебниковському* (*Хл.*), читається «28».

7 *ПСРЛ*. Т. 5. Изд. второе. *Софийская Первая летопись*. Вып. 1. Ленинград, 1925, 88.

8 Толочко А. П. Происхождение хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волынской летописи. *Palaeoslavica* XIII (1) (2005), 94–97.

Яскравим прикладом правки *Inat.* під впливом *Соф1* є група приписок про Яня Вишатича і його фіктивного брата під 1106 р. Див.: Аристов В. Ю. Из биографии Яня Вышатича, *Ruthenica* IX (2010), 142–144.

9 Можна, наприклад, припустити, що укладач *Соф1* взяв до уваги «лаврентіївський» варіант ремарки і вважав, що йдеться про час перебування Ярослава на новгородському столі. Втім, коли так, чому він не скопіював «лаврентіївське» «Новгородъ»?

Також слід звернути увагу на вставку в *Соф1* із *Галицько-Волинського літопису* (останньої частини *ІЛ*) про битву на Калці. Зокрема, до *Соф1* потрапив фрагмент, де вказано вік Данила Романовича на момент участі в битві: «*бъ бо възрастомъ 18 лѣтъ бѣ бо силенъ*». *ПСРЛ* 5, 205. Книжник міг зважити на цей епізод і вирішити, що переможець Любецької битви (а це перша задана у джерелах битва Ярослава) мав бути вісімнадцяти років.

Крім того, варто згадати, що у перекладній *Александрії* головний герой одержав владу після батька саме у вісімнадцять років. Истрин В. М. *Александрия русских хронографов. Исследование и текст*. Москва, 1893, 28. За текстом *Соф1* Ярослав так само посідає батьківський стіл вісімнадцятилітнім: «*сѣде в Киевѣ на столѣ отчѣиѣ и дѣдиѣ бѣ бо тогда Ярославъ 18 лѣтъ*».

10 Приселков М. Д. *Троицкая летопись. Реконструкция текста*. Москва–Ленинград, 1950, 128.

Вставка лише одного слова повністю змінювала сенс фрази. «28 літ» перетворювалися з віку Ярослава від народження на період його сидіння у Новгороді. У статті 988 р., за 28 літ до 1016 р., вказано, що Володимир посадив у Новгороді Ярослава. Щоправда, *ПВЛ* стверджує, що спочатку Ярослава направили до Ростова, а пізніше, по смерті його старшого брата Вишеслава, перевели до Новгорода. Однак, Лаврентій спростив картину. В такий спосіб зникла суперечність: під 1054 р. значився вік князя, а під 1016 р. — лише строк його правління у Новгороді.

Середньовічну традицію сумніву в літописних визначеннях віку Ярослава успадкувала модерна історіографія.

Василь Татищев вважав, що в оригіналі замість «28» мало стояти «38»¹¹. Цю думку нещодавно підтримав Олексій Карпов¹². Пропонували й пояснення того, чому в наявних списках літопису не збереглося це читання. Переписувачі буцімто хотіли «омолодити» Ярослава, бо не допускали можливості народження первенця у сорокарічного князя¹³.

Така реконструкція спокушає, адже пропонує гармонійну схему: під 1016 р. і 1054 р. вік Ярослава визначався як 38 і 76 літ відповідно. У такому випадку 1016 р., коли Ярослав уперше сів у Києві, розділяє його життя на дві половини по 38 літ кожна: до-київську і київську. При всій привабливості така ідея є абсолютноною. Кон'єктура «38» під 1016 р. не має жодного опертя в джерелах.

По іншому підійшов до питання Петро Толочко, поставивши під сумнів не першу, а другу вказівку на вік Ярослава — під 1054 р. Це продовжувало традицію *Прологу* і *Густинського літопису*. Вчений запропонував вважати число «28», якщо й не точним, то близьким до реальності. На його думку, Ярослав міг народитися у першій половині 980-х рр¹⁴.

Спроби заперечення або корекції вказівок на вік Ярослава залишають відкритим питання про походження чисел «76» і «28» у *ПВЛ*. Вони солідарно засвідчені списками хроніки, отже саме так мало читатися в архетипі і, власне, в оригінальному рукописі Сильвестра.

Зацікавлення віком князів

Звідки взагалі хроніст міг знати, у скільки років помер Ярослав? Давньоруські тексти сповіщають про вік князів рідко і переважно у некрологах¹⁵. Під 1125 р. *Суздальський літопис* підраховує вік Володимира Мономаха:

11 Татищев В. Н. *История Российская в 3-х томах*. Т. 2. Москва, 2003, 70, 610, 611, 630, 640.

12 Карпов А. Ю. *Ярослав Мудрый*. Москва, 2001 («Жизнь замечательных людей», вып. 1008 (808)), 14–15, 459–460.

13 Никитин А. Л. *Основания русской истории. Мифология и факты*. Москва, 2001, 55–56.

14 Толочко П. П. О происхождении Ярослава Мудрого, *Ярослав Мудрый и его эпоха*. Москва, 2008, 8–14.

15 Винятком є повідомлення *Галицько-Волинського літопису* про вік Данила Романовича на момент битви на Калці: «Данилоу бодену бывшоу в перси младаства ради и боуести . не чюяше ранъ бывших на телеси его . бѣ бо возрастомъ . и ꙗ . лѣтъ бѣ бо силень». *Ипат.*: 744.

«и посѣдѣ Къиєвѣ на штни столѣ . г̄ . лѣт̄ . и в лѣт̄ ѿс̄ . х̄ . л̄г̄ . ѿ начала миру . престависа мая мѣца . въ . ѿ . днѣ . живъ ѿ ржѣтва своего . лѣт̄ . ѿг̄ . лѣта»¹⁶. Книжник не мусив мати доступ до живої пам'яті. Щоб дізнатися точну кількість років життя князя було достатньо літописного тексту, де занотовано рік народження (1053) і смерті (1125) Володимира.

Той самий *Суздальський літопис* під 1218 р. анонсує підрахунок «всіх літ» ростовського князя Костянтина Всеволодовича, стилістично орієнтуючись на некролог Ярославу Володимировичу: «бѣ же всѣ̄ лѣ̄т̄ Костантиновы̄ . ...»¹⁷. Число літ у рукописі, щоправда, пропущено¹⁸. Але ці слова не були порожньою обіцяною. З *Лавр.* було відомо рік народження Костянтина (1186¹⁹), і поррахувати його вік було нескладно.

Здається, єдиний достовірний приклад у домонгольських текстах, коли заявлений вік померлого князя не можна пояснити розрахунком, дає *Київський літопис* у статті 1197 р. У некролозі смоленському князю Давиду Ростиславичу зазначено: «и бѣ̄ княжения его во Смоленскоу . ѿ . лѣ̄т̄ . а всихъ лѣ̄т̄ ѿ ржѣтва . ѿ̄ . бес трехъ»²⁰.

Випадок з Давидом особливий через те, що запис розміщено у самому кінці хроніки, а отже він міг бути зроблений сучасником²¹. Цього не можна сказати про інші повідомлення, де згадано вік князів. Ремарка про роки правління і життя Володимира Мономаха міститься тільки у *Лаврентіївському літописі*. Вона не належить до його спільного тексту з *Іпатіївським літописом*, тобто до оригінальної основи цих хронік за XII ст. Це може вказувати на те, що підрахунок літ князя зроблено пізнішим суздальським хроністом. Замітка про вік Ярослава Мудрого теж не сучасна подіям. Вона продовжує літературний «Заповіт Ярослава», який безсумнівно належить автору *ПВЛ*, а отже написана через шістьдесят років після смерті князя²².

16 *ПСРЛ* 1: 295.

17 *ПСРЛ* 1: 444.

18 *Симеоновський літопис*, а можливо і *Тр.*, містив тут дещо перебільшене число «36». *ПСРЛ*. Т. XVIII. *Симеоновская летопись*. Москва, 2007, 51; Приселков М. Д. *Троицкая летопись*, 271.

19 Насправді, це відбулося у 1185 р. Див.: Бережков Н. *Хронология русского летописания*. Москва, 1963, 82.

20 *ПСРЛ* 2: 706. Кількість років князіння спирається на літописну хронологію. Натомість вік князя не можна було розрахувати за текстом хроніки, адже рік народження Давида в ньому не відзначено.

21 До цього можна додати згадку про вік дружини полоцького князя Гліба Всеславича, дочки Ярополка Ізяславича, у статті *Київського літопису* за 1158. Повідомлення нотує смерть княгині: «преставӣ . блж̄ная княгини Глѣ̄бовая . Всеславича . дочи Ярополча Изаславича . сѣ̄дѣвши по кизи своемъ . вдовою лѣ̄т̄ . м̄ . а всихъ лѣ̄т̄ ѿ ржѣтва . п̄ . и . д̄ . лѣ̄т̄ . и положена бѣ̄ в Печерьскомъ монастыри . съ кнземъ въ гробѣ оу стго Федосья оу головахъ . бѣ̄ же преставление ея . мѣ̄ца генвара . въ г̄ днѣ а въ чѣ̄ в ноци . а въ д̄ . вложена въ гробѣ». Далі міститься унікальна розповідь про колосальні пожертви Печерському монастирю (включаючи князівські волості), які робили Ярополк, Гліб і сама княгиня. *ПСРЛ* 2: 492. Повідомлення про смерть княгині містить точну дату події, що має свідчити про синхронність запису. У достовірності вказаного віку — 84 роки — немає підстав сумніватися.

22 Ще одна, щоправда, сумнівна, згадка віку князя міститься у *Літописці руських царів (ЛРЦ)* у повідомленні про смерть Всеволода Юрійовича під 1213 р. В ній зазначено, що Всеволод помер у 66 років. *ПСРЛ*. Т. 41. *Летописец Переславля Суздальского (Летописец русских царей)*. Москва, 1995, 129.

Отож, у поодиноких ремарках про вік князів кількість років життя виявляється розрахованою за літописною хронологічною сіткою²³. Видається, що так само було і з Ярославом. 76 літ, вказані під 1054 р., не тільки не суперечать хронології *ПВЛ*, а й прямо з неї виведені.

У розрахунку літ, що міститься у першій датованій статті *ПВЛ* під 852 р., зазначено: «*Ярославъ княжи лѣ̄ . м̄ .*»²⁴. Йдеться про період від смерті Володимира у 1015 р. до смерті Ярослава 1054 р. Тут використано звичайний для давньоруських текстів включний рахунок літ²⁵. Водночас від першої згадки (повідомлення про народження) Ярослава під 980 р. до смерті його батька у 1015 р., знов таки із включенням першого і останнього року, пройшло 36 літ. Ці два періоди (40 + 36) в сумі дають 76.

Отож, розрахунок «усіх літ» Ярослава заснований на відомому тексті *ПВЛ*. Це означає, що особливого пояснення потребує ремарка 1016 р. Якби хроніст визначав тодішній вік князя, виходячи із власної хронології, у нього мало би вийти 37 чи 36, навіть не 38.

Чому Сильвестр взагалі вирішив взяти на облік «літа Ярослава»? Можливо, це зроблено під впливом його літературних зразків.

Одним з таких джерел могла бути *Александрія*²⁶. Твір відзначав вік Александра Македонського не тільки у некролозі, а й в інших епізодах життєпису

Цієї деталі немає ані в близькому тексті *Лавр.*, ані в жодному іншому джерелі. *Лавр.* подає лише кількість літ правління Всеволода у *Суздальській землі* — 37. *ЛРЦ* натомість повідомляє про 36 літ правління у Володимирі та 66 «всіх літ». Варто звернути увагу на те, що ці 36 років вираховано більш пізнім «лінійним» способом, тоді як 37 років у *Лавр.* — «включним», характерним для давньоруських текстів. Незважаючи на ранню (початок XIII ст.) основу цієї частини *ЛРЦ*, остаточне оформлення і редагування тексту відбулося у XV ст. Див.: Толочко А. П. О времени оформления текста так называемого Летописца Переяславля Суздальского. *Palaeoslavica* XXIX/1 (2021), 270–275. Отже, є підстави підозрювати пізні і вторинні щодо *Лавр.* походження ремарки про вік Всеволода у *ЛРЦ*. Примітно, що 66 «всіх літ» Всеволода повторюють той вік Ярослава, який з'являється у *Пролозі*. Чи є збіг випадковим?

23 Так само розрахунковим може бути і вік Данила Романовича на час битви на Калці. Його можна було розрахувати за літописом типу *Лавр.*, який був у розпорядженні волинських хроністів. *Галицько-Волинський літопис: текстологія*. За ред. О. П. Толочка. Київ, 2020, 28, 47–48, 52, 96, 99, 116, 151, 296, 298, 303–306, 550. З цього літопису, який на відміну від *Галицько-Волинського* мав хронологічну сітку, можна було дізнатися як дату битви на Калці (1223), так і рік смерті Романа Мстиславича (у *Лавр.* — 1206). Волинський хроніст міг вичислити 18-річний вік Данила лише в тому разі, якщо вважав його молодшим Романовичем, котрий мав два роки (чи, точніше, був на другому році життя) на момент загибелі батька. Про дискусії з приводу старшинства Романовичів див.: *Галицько-Волинський літопис: текстологія*, 79–81.

24 *ПСРЛ* 2: 13; *ПСРЛ* 1: 18.

25 Хроніст міг рахувати і від 1016 р., коли Ярослав уперше сів на київському столі. Тоді б вийшло 39 літ. Але число «40» тотально виграє у символічному плані. Зокрема, автору *ПВЛ* було відомо, що сорок років правив цар Соломон. Ця алюзія особливо ймовірна, зважаючи на порівняння Ярослава з Соломоном у *Слові про Закон і Благодать* Іларіона.

26 Її ймовірний вплив вже відзначався в низці фрагментів *ПВЛ*, зокрема в статті 1018 р., тобто по сусідству з ремаркою про «28 літ». Див.: Вилкул Т. В. *Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання*. Київ, 2015, 165–167. До відзначених дослідницею паралелей можна додати ще одну з тієї ж статті 1018 р.: «азь паче и еше с вами хошу воевати» (Александрія: слова Олександра до старих воїнів його батька. Истрин В. М. *Александрія русских*

свого героя²⁷. Подібним чином *ПВЛ* двічі вказувала кількість років Ярослава. Ба більше, у некролозі завойовнику *Александрія* розкривали «хронологічну структуру» життя героя: «*поживе сице ѿ двоудесатоу лѣтоу нача цѣса р(с)твовати и двеженадесать лѣтъ воеваль*»²⁸. Початок царювання і походів ділив життя Олександра на дві частини. У їхньому «місці стику» містилося зауваження про вік правителя. Аналогічна ситуація з Ярославом: початок князювання у Києві і подальшої воєнної активності позначено ремаркою про кількість його літ.

Інший літературним твором, що міг служити взірцем для оформлення ремарок про вік Ярослава, була *Хроніка Георгія Амартола* (далі — ХГА), вплив якої простежено у різних місцях *ПВЛ*. ХГА на початку стисло переповідає біблійну історію і відзначає кількість років життя старозавітних патріархів. В багатьох випадках це зроблено за формулою: «*бывъ лѣтъ N [...] потомъ живе лѣтъ N [...] живъ всѣхъ лѣтъ N*»²⁹. Іншими словами, зазначено, який час пройшов від народження персонажа до певної ключової події в його житті, скільки він жив після того до смерті і, нарешті, скільки прожив «усіх літ». Як ми бачили, саме за таким принципом Сильвестр міг вирахувати «усі літа» Ярослава, наведені під 1054 р.

Якщо тексти *Александрії* і ХГА справді дали хроністу літературні зразки і мотив для «обліку» віку Ярослава, це все одно не пояснить появу числа «28» у статті 1016 р.

Критика тексту на мікрорівні

Який вигляд мало повідомлення про «28 літ» в оригіналі *ПВЛ*? Про це можна скласти уявлення з порівняння двох головних списків хроніки, *Лавр.* та *Inat.* Індивідуальне читання *Лавр.* «Новгородѣ» можна відкинути при реконструкції тексту. Тоді єдиною відмінністю між «лаврентіївською» та «іпатіївською» версіями повідомлення залишається початкова формула: «*и бѣ*» (*Лавр.*) *versus* «*бѣ же*» (*Inat.*). В обох списках читання є протогра-

хронографов, 27) / «*хочемъ са и еще бити съ Болеславомъ и съ Стополкомъ*» (*ПВЛ*: слова новгородців до Ярослава).

27 Коли майбутній володар приручив коня Буцефала, «*бы же Александръ лет ѿ*» (Истрин В. М. *Александрія русских хронографов*, 19). Дещо пізніше Александр «приєднав царство» після свого батька. Текст уточнює: «*осминадесать лѣтъ сынъ*» (Истрин В. М. *Александрія русских хронографов*, 28). Нарешті, у розповіді про смерть царя-завойовника маємо підсумкове зауваження: «*живе же Александръ лѣтъ ѿ и вѣ*» (Истрин В. М. *Александрія русских хронографов*, 104). Текстуально до нього дуже близька ремарка про 76 років життя Ярослава під 1054 р.: «*живе же всѣхъ . лѣтъ . ѿ . и . ѿ .*» (*Лавр.*) / «*жить же (Хл. — живе ж) всѣхъ лѣтъ Ярославъ . ѿ . и . ѿ*» (*Inat.*). Можливо, це не випадковий збіг.

28 Истрин В. М. *Александрія русских хронографов*, 104.

29 Истрин В. М. *Хроника Георгія Амартола в древнем славянорусском переводе*. Петроград, 1920, 81, 85, 92–94. Одна з найяскравіших аналогій повідомленням про вік Ярослава міститься у розповіді про Авраама: «*Бѣ же тогда Аврамъ лѣтъ . ѿ [...] живъ же всѣхъ . лѣтъ . роѿ*» (Истрин В. М. *Хроника Георгія Амартола*, 85).

фічними³⁰. Але як читалося в архетипі?³¹ Суперечка між «і-моделлю» (*Лавр.*) та «же-моделлю» (*Inam.*) у цьому випадку не вирішується однозначно³². Початкова формула повідомлення містить нестійкі елементи тексту (у таблиці — жирним). З рівними шансами в архетипі *ПВЛ* могло стояти і «бѣ же», і «и бы(сть)», і якийсь третій варіант, в різний спосіб змінений у *Лавр.* та *Inam*³³. Достовірно можна стверджувати тільки про наявність однієї з форм минулого часу быти.

<i>Лавр.</i>	<i>Inam.</i>
И бы тогда Ярославъ [34] лѣѣ . ки	бѣ же тогда . Ярославъ лѣѣ ки ³⁵

Порівняння варіантів ремарки про «28 літ» і виокремлення стабільних елементів тексту дозволяє уявити такий її вигляд у архетипі *ПВЛ*: «б(ы/ѣ) тогда Ярославъ лѣѣ . ки».

Яким було місце ремарки у статті 1016 р.? У *Inam.* і інших молодших списках повідомлення про «28 літ» графічно не відокремлено від попереднього тексту і представлено як частина оповіді про Любецьку битву. Натомість у *Лавр.* цей запис виконано кіновар'ю, а з обох боків виділено розділовим знаком — чотирма крапками:

... Ярославъ же съде Къѣвѣ на столѣ штъни и дѣдни ···
И бы тогда Ярославъ Новѣгородѣ . лѣѣ . ки ···

30 У своїх коментарях Карамзін не фіксує відмінностей *Тр.* від *Лавр.* у цьому місці. Приселков М. Д. *Троицкая летопись*, 128. Звісно, це *аргумент ex silentio*. І все ж, він дозволяє більш упевнено відновлювати читання протографа *Лавр.* і *Тр.* як «и бы».

31 Варіант «бѣ же», окрім *Inam.* і *Хл.*, дають два інші головні списки *ПВЛ* — *Радзивілівський (Радз.)* і *Академічний (Акад.)*. Щоправда, свідчення тексту *Радз.-Акад.* виявляються менш показовими, якщо приймати цілком переконливу гіпотезу про його контамінований характер. Генетично пов'язаний з *Лавр.-Тр.*, текст *Радз.-Акад.* на певному етапі зазнав впливу *Inam.-Хл.* Aleksej A. Gippius, "Reconstructing the original of the *Povest' vremennyx let*: a contribution to the debate", *Russian Linguistics* 38 (2014), 341–366.

Це особливо ймовірно, якщо протограф *Радз.-Акад.* виник на Волині наприкінці XIII ст., де в той самий час було сформовано оригінальний кодекс *ЛЛ*, спільний предок *Inam.* і *Хл.* Oleksiy Tolochko, "Notes on the Radziwill Codex", *Studi Slavistici* X (2013), 29–42; Толочко О. «Не преступати предела братня» (об источниках миниатюр Радзивиловской летописи). *Ruthenica* XII (2014), 67–81.

32 Форма «бѣ же» загалом є більш книжною, а поширення її, вірогідно, пов'язане з грецьким впливом за посередництвом перекладних пам'яток. Я вдячний Ользі Страховій за консультацію з цього питання.

Втім, літературно престижніший характер форми «бѣ же» не дає підстав приймати сценарій заміни оригінальної «і-моделі» на «же-модель» як єдино можливий, адже відомі приклади зворотних перетворень. Згадане вище проложне сказання про освячення св. Софії змінило «живе же» (зі статті *ПВЛ* 1054 р.) на «и бы(сть)». У «новгородсько-софійських» літописах, що використовували і «лаврентіївську», і «іпатіївську» версії *ПВЛ*, ремарка про вік Ярослава під 1016 р. вводиться зворотом «бѣ бо», у деяких списках *Н4* — «и бѣ».

33 Наприклад, одна з форм аориста быти без сполучника.

34 У цьому місці індивідуальна вставка *Лавр.* «Новѣгородѣ».

35 Без урахування правки ки на иї.

Незважаючи на низку дефектів та інновацій у *Лавр.*³⁶, є підстави вважати, що цей найстарший список *ПВЛ* міг загалом краще передати образ оригінального тексту і, зокрема, пунктуацію. Унікальними характеристиками *Лавр.*, що дають йому перевагу, є його відносно раннє датування (1377 р.)³⁷, колофон Сильвестра³⁸ та *Поучення* Володимира Мономаха³⁹. Виходячи з цього, варто більше довіряти пунктуації *Лавр.* і вважати її ближчою до архетипу. Це може означати, що запис про «28 літ» початково був окремим повідомленням.

«28 літ»: зміна значення

Яким є статус ремарки у текстологічній структурі *ПВЛ* за першу половину XI ст.? Олексій Толочко висунув ідею, згідно з якою базовий шар тексту хроніки від рубежу X–XI ст. становлять короткі аннали. За формальними ознаками їх можна розрізнити у наявному тексті *ПВЛ*, починаючи з 1000 р. Найімовірнішим місцем ведення цих найдавніших руських анналів, на думку Олексія Толочка, була Десятинна церква у Києві⁴⁰.

Аннали становили хронологічний і подієвий каркас *ПВЛ* за XI — початок XII ст. Їхня інтеграція до тексту хроніки Сильвестра (або інакше — нарощення тексту хроніки на анналістичний стрижень) мала супроводжуватися доповненнями і редагуванням, а також, не виключено, й вилученням частини оригінальних коротких повідомлень. У деяких випадках це можна продемонструвати.

Яскравий приклад дає запис під 1000 р. «*В се же лѣѣ престависа и Рогънѣдъ мѣи Йрославла*»⁴¹. Його остання частина — генеалогічна характеристика «*мѣи Йрославла*» — могла бути приписана до повідомлення лише значно пізніше, коли стало ясно, що з чотирьох синів Рогніди тільки Ярослав стане володарем Києва і знаковою постаттю в історичній пам'яті Русі⁴². Схожа ситуація під 1001 р.: «*Престависа Изаславъ шѣъ Брачиславъ шѣъ*

36 А також додатків на кшталт «Новгородъ» під 1016 р.

37 Перед тим, як потрапити у *Лавр.*, текст *ПВЛ* найімовірніше пройшов порівняно менше епізодів переписування.

38 Він зберігся також в інших списках «лаврентівської» гілки, зокрема, *Радз. і Акад.* Однак, вони є значно далі від архетипу *ПВЛ* як за абсолютною хронологією рукописів, так і за ступенем віддаленості від їхнього спільного з *Лавр.* протографу.

39 За спостереженнями Олексія Толочка, цей текст міг бути додатком до оригінального рукопису Сильвестра. Толочко О. П. Володимир Мономах і літопис. *Academia. Terra Historiae. Сtudії на пошану Валерія Смоля: у 2-х кн.* Кн. 2. Київ, 2020, 444–445.

40 Oleksiy Tolochko, “Kievan Rus around the Year 1000”, *Europe around the year 1000*. Ed. by Przemysław Urbańczyk (Warszawa, 2001), 132–138; Oleksiy Tolochko, “Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus’”, *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200)*. Ed. by Ildar H. Garipzanov (Turnhout, 2011), 216–223.

41 *ПСРЛ* 1: 129; *ПСРЛ* 2: 114.

42 Vadym Aristov, “The Tithe Church of Saint Sophia in Kyiv: Thietmar of Merseburg’s Account Reinterpreted”, *Palaeoslavica* XXIX/1 (2021), 102.

Володимерь»⁴³. Генеалогічний додаток «*иѣъ Брачиславль снѣ Володимерь*» так само засвідчує спробу хроніста внести ясність до короткого запису, пояснити особу Ізяслава за допомогою вміщення у ширший темпоральний і просопографічний контекст.

Схоже, Сильвестр правильно ідентифікував Рогніду та Ізяслава, і його додатки «розширили» ці повідомлення без спотворення сенсу. Втім, бували й протилежні приклади, коли «схолії» хроніста творили фікції. Наприклад, у ході інтеграції до хроніки договору Ігоря з греками, він вставив до тексту тріаду міст, які для своїх часів (друга половина XI — початок XII ст.) він вважав головними центрами *Руської землі*: Київ, Чернігів, Переяслав⁴⁴. Довіра до цього місця фатально вплинула на наукову традицію анахронічної реконструкції територіального обсягу Русі X ст. У наративному обрамленні договору Ігоря хроніст вставив вигадану сцену ратифікації документу у Києві. При цьому Сильвестр «розпізнав» згадану в договорі церкву св. Іллі (насправді — константинопольську) як однойменну київську церкву, відому в його часи, і навіть вказав її топографічні орієнтири⁴⁵.

Як можна побачити, при створенні *ПВЛ* короткі анналістичні повідомлення і документи нерідко обростали пояснювальними доповненнями (іменами, назвами або іншими деталями, часом — розлогими пасажами), які могли суттєво змінювати сенс тексту.

Чи не є повідомлення про «28 літ» (у тому вигляді, що відновлюється для архетипа *ПВЛ*) результатом редагування, точніше — доповнення, анналістичної замітки? І якщо так, чи «28 літ» стосувалися віку Ярослава взагалі? Чи не є цей зв'язок вторинним?

Ці запитання можуть отримати ствердні відповіді, якщо вдасться знайти бодай якесь інше значення «28 літ» у контексті 1016 р. Зробити це нескладно. 1016 р. був 28-м (останнім) роком у черговому колі сонця — важливому циклі християнського часу. Відстежування кіл сонця було необхідне для правильного розрахунку дати Пасхи⁴⁶. 1016 рік (6524 від «Створення Світу») завершував 233-є коло сонця. Починалося ж воно 989-го — якраз у рік закладання Десятинної церкви⁴⁷. Отже, у 1016 р. справді було 28 літ, але не Ярославу, а поточному колу сонця.

43 *ПСРЛ* 1: 129; *ПСРЛ* 2: 114.

44 Толочко А. П. *Очерки начальной руси*. Київ, 2015, 264–275.

45 Oleksiy Tolochko, “Church of St. Elijah, “Baptized Rus” and the Date of the Second Ruso-Byzantine Treaty”, *Byzantinoslavica — Revue internationale des Etudes Byzantines* 1-2 (2013), 114–115.

46 Кожні 28 років комбінація чисел місяця з днями тижня повторюється. Ці 28 літ складають коло сонця. Його відраховували від першого року від «Створення Світу», тобто 5508 до Різдва Христового.

47 Нещодавно додаткове підтвердження цієї дати знайшов Олексій Толочко у контексті практики «ювілейних» (раз на 50 років) освячень церков у Давній Русі. Oleksiy Tolochko, ‘Jubilee’ Consecration of Churches in Rus’, *Ruthenica* XVII (2022), 20–21.

Цей збіг видається не випадковим і дозволяє запропонувати рішення нашої загадки. Оригінальний запис «Десятинних анналів» повідомляв про 28 літ, тобто останній рік кола сонця. Уявити цю нотатку можна так:

(и бы) лѣ̄т̄ . к̄и

Автор *ПВЛ* міг сприйняти замітку про «28 літ» як таку, що стосувалася віку князя. Зробити це було особливо легко, якщо під 1016 р. аннали також містили короткий запис зі згадкою Ярослава. Наприклад, про те, що князь сів у Києві:

сѣде Ярославъ . (и бы) лѣ̄т̄ . к̄и .

Той вигляд повідомлення, що дійшов до нас у *ПВЛ*, видається спробою пояснити незрозумілий лаконічний запис через його розширення. Сильвестр мав додати декілька слів:

[и бы тогда Ярославъ] лѣ̄т̄ . к̄и .

або

и бы [тогда Ярославъ] лѣ̄т̄ . к̄и .

Це нагадує пізніший прийом Лаврентія: залишити наявний текст без змін, але зробити додаток, що перевертає сенс повідомлення.

Такої інтерпретації тексту сприяли очікування, сформовані читацьким досвідом Сильвестра — численними згадками про вік персонажів (зокрема, у текстах *Александрії* і *ХГА*). Ба більше, хибне прочитання (і як наслідок — редагування) ремарки про «28 літ» могло стати причиною, чому хроніст спеціально зацікавився віком Ярослава і помістив кількість «всіх літ» його життя у некролозі під 1054 р. *ПВЛ* не повідомляє такої подробиці про жодного іншого князя.

Сильвестр залишив число «28» у статті 1016 р., незважаючи на те, що воно суперечило його власним розрахункам. Це можна пояснити тим, що він запозичив це число з наявного тексту і визнавав його авторитет. Автор *ПВЛ* не наважився змінювати замітку свого анналістичного джерела, лише доповнив її⁴⁸.

Подібні неузгодженості були нормою для хроніки Сильвестра. Наприклад, у штучному «договорі 907 р.» серед руських міст він згадав Переяславль. Водночас у статті 992 (993) р., майже через 90 років після «першої згадки», розповів про заснування цього міста. На початку хроніки він подав апокрифічну історію про візит апостола Андрія до Києва, а потім у статтях 983 і 988 рр. заявив, що апостоли тут не проповідували.

48 Натомість пізніші переписувачі і читачі хроніки, котрі змінювали показники віку Ярослава, не відчували статусної різниці ремарок про під 1016 і 1054 рр.

Київські «пасхальні» аннали: нові аргументи

Запропонований сценарій появи ремарки про «28 літ» Ярослава є цілком вірогідним з огляду на зв'язок анналів з пасхальними таблицями, до яких природно потрапляли спеціальні хронологічні замітки. Згідно з найпоширенішою гіпотезою середньовічна анналістика виникла з «історичних» приписок на пасхальних таблицях⁴⁹. Гіпотеза про аналогічний сценарій появи руських літописів відома з середини XIX ст.⁵⁰ і залишається одним із найбільш солідних пояснень їхнього походження.

Одна з найдавніших збережених руських пасхальних таблиць містить літописні «приписки». Таблиця вміщена у збірнику, що походить з Новгород-да і датується серединою XIV ст.⁵¹ Текст «приписок» загалом молодший за великі давньоруські хроніки, такі як *ПВЛ* чи *Київський літопис*. Основна

---

49 R. L. Poole, *Chronicles and Annals. A brief outline of their origin and growth* (Oxford, 1926), 18–55; Беркут Л. Н. Возникновение и характер средневековой анналистики. Варшава, 1910, 4–6; David N. Dumville, “What is a Chronicle?”, *The Medieval Chronicle II* (Amsterdam — New York, 2002), 4–7; Sarah Foot, “Finding the meaning of form: narrative in annals and chronicles”, *Writing Medieval History*. Ed. Nancy F. Partner (Oxford, 2005), 92–93; Joanna Story, “The Frankish Annals of Lindisfarne and Kent”, *Anglo-Saxon England* 34 (2005), 59–109; Гимон Т. В. *Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси: сравнительное исследование*. Москва, 2011, 243–258; Мереминский С. Г. Средневековая анналистика: особая форма историописания или историографический конструкт? *Люди и тексты. Исторический альманах 2018*, 98–103. Існує протилежна думка, що аннали на пасхальних таблицях є вторинною формою розвитку анналистики: Halphen L. *Études critiques sur l'histoire de Charlemagne* (Paris, 1921), 1–7; Rosamond McKitterick, “Constructing the Past in the Early Middle Ages: The Case of the Royal Frankish Annals”, *Transactions of the Royal Historical Society*. Sixth series, Vol. 7 (1997), 109–114; Rosamond McKitterick, *History and Memory in the Carolingian World* (Cambridge, 2004), 97–100.

Пор. також: R. W. Burgess, M. Kulikowski. *Mosaics of time: the Latin chronicle traditions from the first century BC to the sixth century AD*. Vol. I (Turnhout, 2013), 4–5, 55–56, 183–184, 247–248. Продовжуючи ідеї Девіда Дамвіла (David N. Dumville, “What is a Chronicle?”, 2–24), автори книжки заперечують доцільність вживання терміну «аннали» взагалі і пропонують усі види хронологічно структурованої оповіді про минуле називати «хроніками». Вони визнають зв'язок історичних заміток на пасхальних таблицях з анналами, однак доводять континуїтет між пізноантичними і середньовічними «хроніками», до яких числа включають ті тексти, що їх «традиційна» література називає «анналами». Цю лінію аргументації продовжив Станіслав Мереминський. Мереминский С. Г. Средневековая анналистика: особая форма историописания или историографический конструкт? 82–107.

Не вдаючись до глибокої дискусії, слід визнати, що попри слабкі місця «пасхальна» гіпотеза пропонує зрозумілий в рамках ранньосередньовічної християнської культури сценарій появи анналів як окремої форми історіографії. Втім, незалежно від походження цього жанру в середньовічній Європі, зв'язок пасхалій та анналів як такий є безсумнівним і добре засвідченим.

50 Сухомлинов М. И. *О древней русской летописи как памятнике литературном*, 28–50; Срезневский И. И. *Чтения о древних русских летописях*. Санкт-Петербург, 1862, 2–18.

51 Гимон Т. В. Летописные записи на пасхальных таблицах в сборнике XIV в., *ПСРЛ*. Т. III. *Издание 3-е. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. Москва, 2000, 569–589; Гимон Т. В. *Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси*, 258–261, 687.

Див. оцифровану версію рукопису: Син. 325. Сборник избранных служб с Псалтырью и Шестодневом, *Государственный исторический музей* / <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177325?album=622494765&index=38>

частина повідомлень датується в межах 1215–1340 рр.⁵² Проте, це не означає, що саме явище коротких анналів на пасхальних таблицях у руській традиції є молодшим і вторинним за «нормальне» літописання. Якщо порівнювати вік не *текстів* (що визначається за датами повідомлень), а *рукописів*, то виявиться, що новгородський збірник з «пасхальними анналами» є синхронним найдавнішому літописному кодексу — *Синодальному списку Новгородського Першого літопису* — і старшим за повні списки *ПВЛ*. Аналогічне питання є ключовим у дискусіях про роль пасхальних таблиць у розвитку європейської анналістики.

Як би міг виглядати рукопис з київськими «пасхальними анналами»? У європейських пасхаліях кожному року найчастіше відповідав окремий рядок. Наприкінці рядка або на полі залишалося місце для нотаток. Інший варіант передбачав поділ аркуша на дрібні клітинки, кожна з яких позначала один рік. Обсяг приписок строго обмежувався розміром клітинки. Саме такий формат має новгородська пасхалія XIV ст.⁵³ Клітинки мають площу приблизно 7 × 7 мм, місця для тексту обмаль. Приписки зроблено дуже дрібним шрифтом, а повідомлення складаються переважно з одного-двох (в окремих випадках — трьох, а одному — п'яти) слів. Якщо найдавніші київські аннали були теж записані у пасхальній таблиці «в клітинку», це могло би пояснити їхню лаконічність.

У тексті *ПВЛ* за першу половину XI ст. є ще одне місце, де можна знайти рештки хронологічної ремарки, що належала раннім київським анналам. Наприкінці статті 1024 р., після розповіді про війну Ярослава і Мстислава Володимировичів та перед повідомленням про народження Ізяслава Ярославича, міститься дивний запис: «*ѣ . лѣѣ . бѣѣ*»:

...и сѣдаше Мъстиславъ Черниговѣ а Ярославъ Новгородѣ . и бѣяху Къіевѣ мужи Ярославли ѣ . лѣѣ . бѣѣ и родиса другии снѣ . и нареѣ има ему Изаславъ

Так виглядає текст у *Лавр*. У списках *ЛЛ* цей запис замінено стандартною перехідною формулою «*в сем же лѣтѣ*» (*Хл.*) / «*в том же лѣтѣ*» (*Інат.*):

и сѣдаше (Хл. — мѣстиславъ в чернѣговѣ . а в новѣгородѣ) Ярославъ в Новгородѣ . и баху сѣдаше в Кіевѣ мужи Ярославлѣ . в том (Хл. — сем) же лѣтѣ . родиса оу Ярослава . другии снѣ . и нареѣ има ему Изаславъ.

Так само «*в сем же лѣтѣ*» читається і в *Радз.-Акад.* Незважаючи на це, за правилом *lectio difficilior potior* оригінальним слід вважати читання *Лавр*. Натомість в інших списках складне місце оригінала раціоналізовано. Кири-

52 Є два винятки. У клітинці 986 р. є запис «*ѣрѣ*», що може розшифровуватися як скорочення «кр(ещена) з(емля)». Гимон Т.В. *Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси: сравнительное исследование*, 259 (прим.). Наступна нотатка під 1015 р. «Борисъ» відсилає до вбивства Бориса Володимировича.

53 Гимон Т.В. *Летописные записи на пасхальных таблицах в сборнике XIV в.*, 569.

лична цифра «з̄» прочитана як займенниковий зворот «(в) сем»⁵⁴. Перетворення в іншому напрямку із поширеного «в сем же лѣтъ» на «з̄ . лѣ̄ . бѣ̄» зрозуміти значно важче.

Що могли означати «сім літ»? Попередній рік, 6531 (1023), був сьомим у колі сонця, що розпочався 6525 (1017) р. Отже, цей запис під 6532 (1024) р. можна кваліфікувати як хронологічну ремарку про сьомий рік кола сонця. Щоправда, із «запізненням»⁵⁵.

Аналогічна невідповідність помітна у тому єдиному хронологічному записі *ПВЛ*, де прямо згадано кола сонця і місяця — під 6615 (1107) р.

<i>Лавр.</i> ⁵⁶	<i>Іпат.</i>	<i>Хл.</i> ⁵⁷
В лѣ̄ . ѡ̄с̄ . х̄ . е̄ї . индикта . кругъ луны . д̄ . лѣ̄ . а слнчнаго круга . ӣ . лѣ̄	ӣ . лѣ̄	В лѣ̄т . схел̄ . кроугъ лун̄ . д̄ . а слнчного . ӣ .

Вказані значення кола сонця і місяця відповідають наступному 6616 (1108) р.

Такі неточності пов'язані з тим, що початко року (1 вересня або 1 березня) не збігався з початком кола сонця, який припадав на перший день жовтня⁵⁸.

Якщо анналіст дотримувався вересневого новоліття, то між 1 вересня і 1 жовтня вже був новий рік, але старий номер кола сонця. У цей період номер року «випереджав» коло. Саме так можна пояснити ремарку у статті 6532 (1024) р. Якщо це був вересневий рік, то протягом його першого місяця (1–30 вересня) ще тривав 7-й рік кола сонця.

Якщо рік був березневим, то між 1 жовтня і 1 березня номер року «відставав» від кола сонця. Це дозволяє зрозуміти хронологічний запис під 6615 (1107) р. У статтях 6615–6616 рр. дотримано якраз березневого стилю.

54 Олександр Назаренко припускав, що «з̄ . лѣ̄ . бѣ̄» є реліктом якогось історичного тексту, що містив датування за роками правління князів. Назаренко А. В. Новый труд известного слависта: к выходу в свет немецкого перевода Повести временных лет Л. Мюллера. *Славяноведение* 2, 2002, 135. Це припущення засновано лише на аналогії з текстом *Пам'яті і Похвали Володимирі* Якова Мніха. Але у цьому тексті відносна хронологія діянь князів цілком залежна від літопису. Толочко А. П. *Очерки начальной руси*, 38–39; Арістов В. Походження історичних повідомлень *Пам'яті та Похвали князю Володимирі* Якова Мніха. *Ruthenica* XIII (2016), 50–82.

55 Цікаво, що під 6531 (1023) р. у тексті *ПВЛ* вміщено короткий запис про похід Мстислава на Ярослава: «Поиде Мьстиславъ на Йрослава с Козары . и съ Касогъ». Його дублює більш розлоге повідомлення під наступним 1024 р.: «Йрославу сушо Новѣгородѣ . приде Мьстиславъ ис Тьмуторокана . Къеву и и не прияша яго Къяне . шнь же шедь съде на столѣ Черниговѣ . Йрославу сушо Новѣгородѣ тогда».

56 *ПСРЛ* 1: 281. Текст виділено кіновар'ю.

57 *ПСРЛ* 2: 258. У *Іпат.* та *Хл.* повідомлення дефектне. Цей приклад ілюструє тенденцію до псування або правлення такого роду ремарок у пізніших списках порівняно з *Лавр.*

58 Ця система представлена у «Вченні про числа» Кирика (1136 р.). Див. видання тексту: Мильков В. В., Симонов Р. А. *Кирик Новгородец: ученый и мыслитель* (Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты. Вып. VII). Москва, 2011, 315, 321.

8-й рік кола сонця збігався з 6615 р. у жовтні — лютому, коли міг бути зроблений цей запис.

Якщо усі ці міркування справедливі, вони дозволяють скласти краще уявлення про «Десятинні аннали». Вони виникали в контексті утвердження в Русі форм «контролю християнського часу»⁵⁹ і у прямому зв'язку з пасхальними таблицями.

***

Короткі підсумки

Головна гіпотеза статті може бути сформульована так. Нинішній вигляд кінцевого повідомлення статті *ПВЛ* за 1016 р. є результатом редагування короткого запису київських анналів Десятинної церкви, що велися на пасхальних таблицях. Цей запис повідомляв про завершення 28 літ, тобто кола сонця. При інтеграції анналів до *ПВЛ* текст ремарки про «28 літ» було доповнено, внаслідок чого її сенс змінився. Відтоді вона стала прочитуватися як повідомлення про 28-ліття Ярослава.

Запропонована гіпотеза спирається на відомі й підтримані в історіографії ідеї: про Десятинну церкву як ранній центр давньоруської історіографії; про ранній пласт тексту *ПВЛ* за XI ст., який репрезентує аннали; про зв'язок ранніх київських анналів з пасхальними таблицями. Вона дозволяє вирішити суперечність між двома свідченнями про вік Ярослава. При цьому, гіпотеза не оперує словами або цифрами, що не засвідчені наявними списками (як, наприклад, уявне «38» замість «28»). Вона тільки передбачає поступовість формування наявного тексту фінального повідомлення статті 1016 р.

Інститут історії України НАН України

---

59 McKitterick, "Constructing the Past in the Early Middle Ages: The Case of the Royal Frankish Annals", 110.